SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

1-4

1988-1989

TÜRK ŞAMANİZMİNDE "BİÇİM DEĞİŞTİRME" (METAMORPHOSİS) OLAYI VE TÜRK SANATI İLE BAĞLANTISI ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ

Yaşar ÇORUHLU
Sanat Tarihçi

"Kül Tigin Koyun yılında
Onyedinci günde uçtu"
Kül Tigin yazıtı

Türk mitolojisinde biçim değiştirme olayının oldukça önemli bir yeri olduğu düşünülmektedir. Aynı şey, Dünya mitolojilerinde de karşımıza çıkabilen bir olgudur.

Türk Mitolojisinde biçim değiştirme genellikle bir insan, ruh ya da tanrı bilinen bir unsur için söz konusu olabilmektedir. [1]

Biçim değiştirmenin üç önemli unsurundan biri olan tanrının biçim değiştirmesi olayına Altay yaratılış efsanelerinde rastlamamız mümkün olmaktadır. Şöyle ki; A. İnan'ın W. Radloff'dan naklettiği bir efsanenin başlangıç kısmındaki, *"... Evvelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir 'kişi' vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı.[2]..."* ifadeleri bu biçim değiştirmeye güzel bir örnek teşkil etmektedir. Türk yaratılış destanlarında genellikle, dünyanın yaratılışı, hayvan şekline girmiş tanrı ve kişi ile karşılıklı konuşmalar sırasında, kişi oğlunun basabileceği bir yeri yaratmak için tanrı, insandan suya dalıp bir parça toprak çıkarmasını ister. [3] Yaratılış destanlarında, suyun altından toprağı çıkaran bazen, yeraltı tanrısı, kötülük tanrısı veya şeytan olarak nitelenen **Erlik**, insanın yerini almaktadır. Onun hakkında da değişik biçim değiştirmelerin varlığını görmekteyiz. Meselâ, Yakutlara ait bir yaratılış destanında, kuş şekline girmiş tanrı Ülgen'e karşılık, tanrının suyun dibinden toprak çıkarmasını istediği Erlik "su üstünde yüzen" bir köpük biçimine girmiştir.[4].

Tanrının biçim değiştirmesi hakkındaki bazı inançlara Moğallar'da rastlamaktayız. Mesela; Alan hòa'nın Dobun-mergan'dan olmayan babasız çocukları oluyordu. Onun şu sözleri bizi konumuz açısından oldukça ilgilendirmektedir:

"Oğlum Belgunotai ve Bugunotai. Siz bu üç çocuk hakkında ananızdan şüphe ederek aleyhimde dedikodu yaptınız. Şüphenizde haklısınız:
Fakat her gece sarışın bir adam, evin (çadırın) bacasından (damdaki açıklıktan) sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nûrû vücuduma geçiyordu. Çıkarken de, güneş (veya) ayın nûrları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu. Bu (hadise) üzerinde fikir yürütülürse onların tanrı oğlu oldukları meydana çıkar.[5]"

Çin'de Türk kökenli Chou sülalesinin Çin'e getirdiği inançlarda, eski Türk dini ile ilgili inanışlar vardır. Bu inançlar sebebi ile tanrının biçim değiştirdiği inancı Çin'e girmiştir. Tanrı kralın insan şekline girip, insanların ecdadı olması, nehir tanrısının bir boğa olması yahut boğanın nehir tanrısını sembolize etmesi gibi inanışlar etkili olmuştur.[6]

Türk mitolojisinde tanrıların biçim değiştirmesi ile ilgili olarak pekçok ipucu bulunabileceği gibi, insanların biçim değiştirmesine ilişkin pekçok örnek de söz konusu olabilmektedir.

İslâm öncesinde en eski Türk veya diğer şamanist toplulukların inançlarına göre hayvanlar zaman zaman tanrı habercisi olarak kamlara ve insanlara biçim değiştirerek görünürlerdi. İslâm öncesinde henüz başka büyük dinlerle ilişkide bulunmamış Orta Asya insanı

Resim 1 : Töz olarak çadır direği üzerine geçirilen bronz dağ keçisi figürü. (N.Diyarbekirli ,Hun Sanatı ,İst. 1972 R 113'deki fotograftan)

herzaman hayvanların kendi davranışlarını büyü yoluyla insanlara geçirdiklerine inanmış[8] ve çeşitli şekillerde bu inancını dile getirerek —az sonra sözünü edeceğimiz gibi— Bugün Sanat Tarihçileri tarafından incelenilen ilk din ve büyü içerikli sanat objelerini meydana getirmişlerdir. Korktuğu hayvanın biçimine sahip olmak, bozkır insanı için, onun özelliklerine sahip olmak; Meselâ onun güçlülüğüne, onun korumasına sahip olmak demek idi[9]. Bu olayın az daha değişik bir ifadesi ise insanın korktuğu vahşi hayvandan korunabilmek, saklanabilmek için biçim değiştirme arzusunda olmasıdır.[10].

İnsanın biçim değiştirmesi ile ilgili daha somut örnekler kamlar ile ilgili olarak görülür. Kamların işlevlerinde biçim değiştirme olayı oldukça önemli bir yeri işgâl etmektedir. Zira kamlar insanlar ile tanrılar arasındaki ilişkileri düzenlediği gibi, insanların kötü ruhlardan korunmasını, hastalıkların iyileştirilmesini v.s. sağlarlardı.

Eski Türklerde en önemli inançlardan birisi hayvan ana veya hayvan ata inancıdır. Hayvan ana veya hayvan ata Kam'ın hayvan şeklinde görünen canı ve ruhudur. Bununla ilgili malzemeler, özellikle bugün de şamanizmi muhafaza eden Yakut Türklerin'de araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Her kam'ın hayvan ana veya atası bir yerlerde saklıdır ve öldüğü vakit kam'ın da öldüğüne inanılmaktadır.[11] A. İnan'ın Radloff ve Katanoff'dan naklettiği şu satırlar biçimdeğiştirme ile ilgili olarak bize çok önemli bir malzeme olarak görünmektedir. *"Sır ırmağında 55 yıl önce Topçan adlı bir kam vardı. Bu kam bir gün ayin yaparken gördü ki, Kezek Tağ denilen dağın tepesinde biri gök, biri kara boğa (Kezek Tağdın üstünde pir kök, pir kara puğa) bir birine tos vurarak kavga ediyorlar. Gökboğa kara boğayı son derece yormuştu. Bunu gören Topçan gök boğayı vurdu, gök boğa yere yuvarlandı ve kurt suretine girip Şimale doğru kaçtı. Gök boğa Kam Kecük, kara boğa ise kam Topçan idi.[12]".*

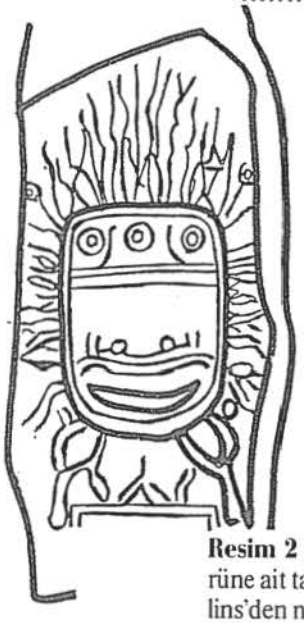
Şaman elbiseleri de konumuz açısından oldukça ilgi çekicidir. Çünkü bu elbiseler hayvan biçimlerini taklit eder. Bu elbisenin benzetildiği hayvanın biçimine kam'ın girebileceğinin ifadesi olarak düşünülmüştür.[13] Kartal, ağaçkakan, aslan, boğa, ayı v.b. bazı hayvanlar kam'ın tanrıdan birşey istemek veya tanrı ile insanlar arasında irtibatı sağlamak için, biçim değiştirerek, biçimini aldığı hayvanlardır[14].

İnsanın biçim değiştirmesi ile ilgili olarak Orhon yazıtlarında görülen "uçtu" ibaresi bizim açımızdan önemli bir ipucu olarak değerlendirilmektedir. Bu unsur yazıtların muhtelif kısımlarında şu şekilde yer almaktadır:

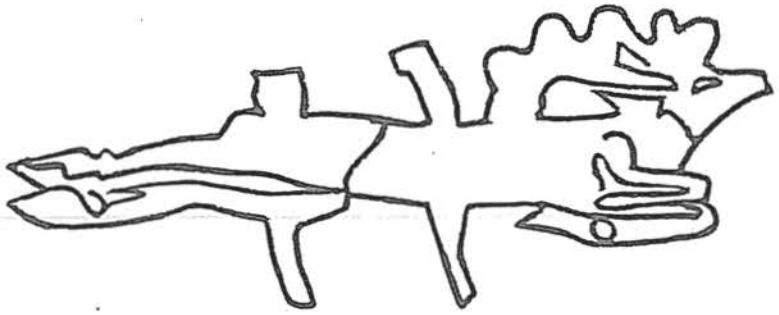
"O bilmemenden dolayı kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti[15]"
"Bilge Kağan uçtu[16]"
"... Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp uçup gitmişti.[17]".
"Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam kağân uçup gitti.[18]"
"Kül Tigin Koyun yılında onyedinci günde uçtu[19]"
"Değerli oğlunuzdan, evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz, uçup gittiniz[20]"
"Babam Kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı...[21]"

Moğallar'da da Türklerde olduğu gibi ortak veya benzeri inançların varlığından söz etmiş idik. İnsanın biçim değiştirmesi ile ilgili olarak "Moğollar'ın gizli Tarihinden aldığımız manzum parçanın bir bölümü andığımız olayı işaret ediyor[22];

.....
"Boynu kementli vahşi at gibi,
Okla vurulmuş bir geyik gibi,
Kanatlanarak yükseğe uçup,
Tanrıya çıkmak ister ise,
Sube'etai Sen atmaca olup,
Uçup onları yakalarmısın?"
.....

Resim 2 : Tasmin bölgesi.Karasuk kültürüne ait taşa oyulmuş ruh tasfiri(Aspelins'den nakl. E.Esin.,İsl.Ön.Türk Kül.Tar. ve Isl. Giriş İst.1978 Lev VI'dan)

Resim 3 : Altay Bölgesi. I. Pazırlık kurganında bulunmuş at yularının hayvan figürlü yanak süsü. (N.Diyarbekirli ,İst. 1972 R.27'deki foto'dan)

İslâmiyetten önce Türk şamanizminde yer alan Suyla (İnsanları koruyan bir ruh), Ülgen, Umay (çocukları ve hayvanları koruyan dişi ruh), Ayısıt (bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar), Ana Maygıl, Akene gibi iyi olduğu nitelenen ruhlar ile Erlik gibi kötü ruhların biçim değiştirdiklerine dair ip uçları vardır. Meselâ Umay kuş şekline girebilmekte, Ayısıtlar kuğu olabilmektedirler.[23] İnsanları koruyan ruhları sembolize eden Tözlerde bu biçim değiştirme hakkında bize ipucu verebilirler.[24] Türk şamanistlerde en çok görülen tözlerin tavşan, ayı, kartal, sincap, kakum v.b. olduğunu A. İnan bize bildirmektedir.[25] Burada belirttiğimiz ruhlar aynı zamanda tanrı olarak da kabul edilmektedir.

Ruhların hayvan, özellikle kuş biçimine girerek göründükleri kam ayinlerinden de belli olmaktadır. "..... *Oda zifiri karanlık içindedir. Şaman başını eğmiş, murakabe'ye dalan bir şeyh gibi, sessiz ve hareketsiz oturur. Her tarafı derin bir sukûnet kaplar. Şamanın arada bir hıçkırığı bu sükûneti bozar. Birden bire şamanın esnemesi ile beraber maden sesleri odanın her yanından müthiş bir gürültü duyulur; şahin sesi, martı kuşunun ağlaması, türlü türlü kuş sesleri gelir. Yine sükûnet.... Bu sükûneti davul sesi bozar....* [26]" A. İnan'ın yukarıda aynen aldığımız cümlelerinde konuyla ilgili kısım söylediklerimizi doğrular gibi görülmektedir. Bazı Yakut topluluklarının kartalı koruyucu ruh olarak kabul ettiklerinin bilinmesi ise, konumuz açısından çok faydalıdır. [27]

Kötü ruhların barınağı olan dokuz kat yer altında yer alan varlıklar "... acayip şekilli cinlerden, kuğuya benzeyen bakire kadınlardan, Ayna, Körmös, Etkör ve Yaman Üsüt'lerden ibarettir.[28].

Ruhların insanlara hayvan biçiminde göründükleri inancı Asya kavimlerinde az ya da çok değişik biçimlerde ortak olarak görünüyordu. Biz, burada bu tür etkileşimlerin nereden geldiği, nereye gittiği konusunda bir açıklamada bulunacak değiliz. Ancak Türk Moğol, Hint, Çin v.b. gibi medeniyet çevrelerinde **"biçim değiştirme"** olayının varlığını biliyoruz. Bu ruhlar yalnız hayvan değil, insan biçiminde de görülebiliyorlardı. Ayrıca dağların, ırmakların (yer-su) insan ve hayvan şeklinde ruhları olduğu da ifade edilmektedir. Ejder, kurt, geyik, ayı, kuğu, kartal v.b. gibi birtakım hayvanların çeşitli ruhların biçim değiştirmiş veya maddeleşmiş bir şekli olarak düşünüldüğü, İslâmiyetten önceki Orta Asya ile ilgili çeşitli araştırmaların metinlerindeki verilerde anlaşılmaktadır.[29]

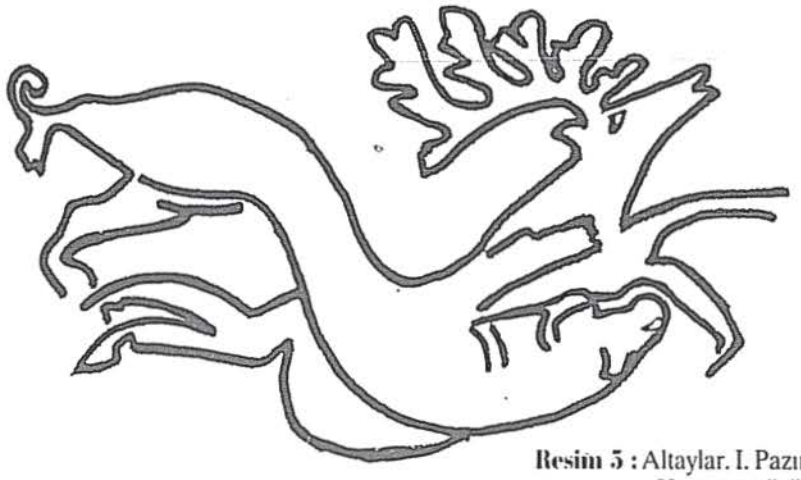
Türklerde biçim değiştirme ile ilgili inanışlar, Türklerin girdiği diğer din çevrelerinde ve hatta bir ölçüde de olsa İslâm döneminde dahi devam etmiştir. Bunun en güzel örneği ise, çeşitli amaçlarla yüksek derecedeki tarikat şeyhlerinin veya sufilerin hayvan biçimine girmesi ile ilgili olarak araştırmalara geçmiş hikâyelerdir.[30].

Türklerde biçim değiştirme ile ilgili inançları kısaca açıkladıktan ve tipik bazı örnekleri verdikten sonra (çünkü amacımız, ayrıntılı açıklama ve her örneği belirtme değil, kısaca konuya değinmedir) yine kısaca sanat ile bağlantısına değinerek konuyu sonuçlandırmak uygun olacaktır.

Biçim değiştirme olayının sanat ile bağlantısı oldukça kuvvetlidir. Tanrı, insan, ruh (Orta Asya şamanist inancında bu üçü arasında bulunan anlam farkı bazen belirgin değildir.) gibi unsurların biçim değiştirmesi insan ve bitki olarak nadiren (ki pek rastlamadık), hayvan olarak ise, pekçok yerde müşahade edilmiştir.

Resim 4 : II. Pazırık Kurganında bulunan ,at başına takılan töz. (N.Diyarbekirli ,Hun San. İst. 1972 R.53'den.)

Resim 5 : Altaylar. I. Pazırlık Kurganı.Hayvan mücadelesini canlandıran Hun eyer süsü.(N.Diyarbekirli,Hun Sanatı,İst.1972 R.68'den)

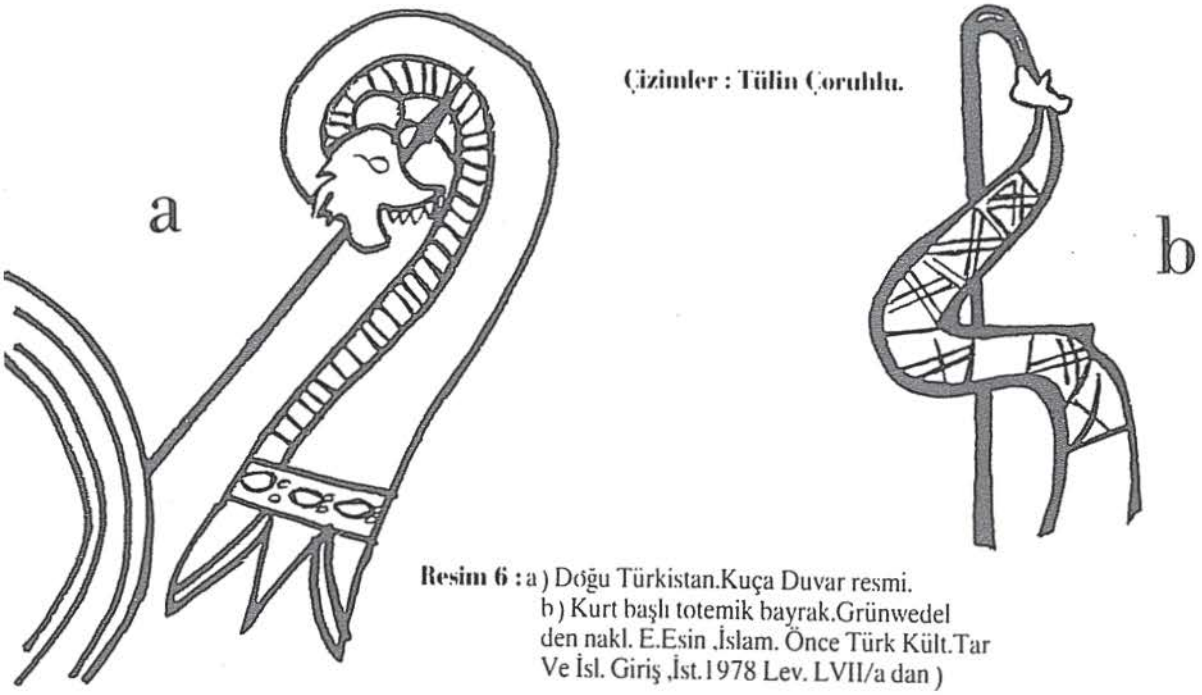
)rta Asya'da ve daha özel olarak Hun Türklerinde ge-şen hayvan üslûbunun doğuş nedenlerinin en nemlisi bu tür inanç unsurlarının yer aldığı dindir. **'Hayvan Üslûbu''** denilen Türk sanat tarzında, çeşitli şya üzerinde, çeşitli tekniklerle uygulanmış çok çe-itli hayvan biçimleri ya birşeyin sembolü olarak dü-ünülmüşler veya daha az bir ihtimalle günlük hayatta k sık karşılaşıldıkları için ele alınmışlardır.[31]

E. Esin'in bildirdiğine göre Çin'de de görülen sü-ün ve su kuşuna benzer bir kuş muhtemelen ruh sem-olü olarak Gök-Türk ve Uygur sülalelerine ait asvirlerde alın üzerinde görülmektedirler. Ak sungur aha geç devirde bey ruhu'nun sembolü idi[32].

Ruh, tanrı, insan gibi unsurları temsil eden tözlerde Sanat TarihiBilimi için birer sanat objesidirler. Bu tözlere ilişkin veya hayvan üslûbuna ilişkin buluntuların bahsedilmediği, İslâm öncesi Türk sanatına ilişkin yayın yok gibidir.[33] Tözler bazen bayrak mahiyetinde de kullanılmıştır. Mesela Gök-Türk'lerde ve Uygurlar'da tasvirlerine rastladığımız tepesinde kurt başı bulunan bayrak güzel bir örnek olarak gösterilebilir.[34] Tözler ayrıca at başı ve çadır tepesi üzerine de konulmaktadır. Bu türden, kurganlardan çıkarılan pek çok örnek gösterilebilmektedir.

Konumuzla ilgili olarak pek çok hayvan figürleri ayrıca ahşap, maden, kumaş ve hatta taş üzerine çeşitli tekniklerle resmedilmiş ya da yontulmuşlardır. 35

Çizimler : Tülin Çoruhlu.

Resim 6 : a) Doğu Türkistan.Kuça Duvar resmi.
b) Kurt başlı totemik bayrak.Grünwedel den nakl. E.Esin ,İslam. Önce Türk Kült.Tar Ve İsl. Giriş ,İst.1978 Lev. LVII/a dan)

DİPNOTLAR

1— Bahaeddin Ögel., Türk Mitolojisi I. Ankara 1971, S.492
2— "W. Radloff, Probenl, 159-166"dan nakleden, A. İnan, Tarihte ve Bu gün Şamanizm Materyaller Araştırmalar, Ankara, 1972, s.14.
3— Bkz. not 2. aynı temayı başka derlenmiş efsanelerde de görmek mümkündür. Bkz. Verbitskiy, V.I, Altayskie İnorodzu, Moskova, 1893'den nakl. B.Ögel, Türk Mitolojisi I s.432-436. B.Ögel ayrıca aynı eserinin IX. bölümünde yaradılış destanlarını toplu olarak incelemektedir. Ayrıca b.k.z. W.Radloff, Sibirya'dan seçmeler (seçmeler yaparak dilimize çeviren Ahmet Temir), Ankara, 1986, s.215
4— B. Ögel, Türk Mitolojisi, I s.448
5— Yüan-Chào Pi-Shi, Manghol'un Niuça Topça'an-Moğolların gizli Tarihi (Çev. Ahmet Temir), Ankara, 1947, s.8
6— Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, Ankara, 1947, s.61-62
7— Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul, 1972, s.78
8— N. Diyarbekirli, a.g.e., s.115
9— N. Diyarbekirli, a.g.e., s.115
10— Alföldi, A., "Die therimorphe Weltbetrachtung in der hochasiatischen Kulturen" Archaologische Anzeiger, Berlin, 1931'den nakleden N. Diyarbekirli, a.g.e., s.115
11— A. İnan, Yakut Şamanizmindeki İ jö kııl", Makaleler ve incelemeler, Ankara 1968, s.458-461, aynı makale Türkiyat Mecmuası C.X,.23'de daha evvel yayınlanmıştır. Aynı konu için bkz., A. İnan., Tarihte ve bugün Şamanizm, s.81-82
12— W.Radloff-Katanoff., Proben, IX, 309-310 (metin), 228 (tercüme)'den Türkçe'ye çevirerek nakleden A. İnan., Yakut Şamanizmindeki İja Kıl, Makaleler ve İncelemeler, s.459.
13— B.Ögel., Türk Mitolojisi, I. s.29, A.V, Anohin., Altay Şamanlığına ait maddeler"' (çev.A.İnan) Makaleler ve İncelemeler, V. bölüm s.435-453 bu çeviri daha önce ülkü dergisi 1940-41 cilt XV-XVI sayı. 85,87,88,89,90,91,93,95, de yayınlanmıştır. Orijinal metin, A.V. Anohin., Materialı Po Şamanstvu u Altaytsev (yayın. du Museê d'Anthropologie et d'Ethnog. de l'Acad. Des Sciences de Russie) Volume IV, 2. 1924. ayrıca aynı konu A. İnan Tarihte ve Bugün Şamanizm, s.91-96
14— B. Ögel., Türk Mitolojisi I, s.35, 36, 38, 39, 47, 48.
15— Bilge kağan kitabesi Doğu cephesi 20
Muharrem Ergin., Orhun Abideleri İst. 1970 s.22
16— Bilge kağan kitabesi Batı cephesi 2
M. Ergin., Orhun Abideleri s.35
17— Kül Tigin kitabesi Doğu cephesi 15-16
M. Ergin., a.g.e. s.7
18— Kül tigin kitabesi doğu cephesi 24
M. Ergin., a.g.e. s.9
19— Kül Tigin kitabesi kuzeydoğu cephesi M. Ergin., a.g.e s.15
20— Kültigin kitabesi güneydoğu cephesi M. Ergin., a.g.e. s.16
21— Kül Tigin kitabesi doğu cephesi 31. M. Ergin., a.g.e. s.10
22— Yüan-Chào Pi-shi., Monghol'un Niuça Tobça'an-Moğolların GizliTarihi (çev. Ahmet Temir) s.8
23— A. İnan., Tarihte ve Bugün Şamanizm s.34-41
24— A. İnan., a.g.e. s.44
25— A. İnan., a.g.e. s.45
26— A. İnan., a.g.e. s.115
27— A. İnan., a.g.e. s,118

28— W.Radloff., Sibirya'dan s ecmeler (seçmelerle çeviren, A. Temir), Ankara, 1986, s.224
29— Emel Esin., Türk Kozmolojisi (İlk devir üzerine araştırmalar), Early Turkish Cosmology. Türk kültürü el kitabı seri II'ye ek, İstanbul, 1979, s.34-39.
30— Mesela Bkz. B. Ögel Türk Mitolojisi, I, s.29-31 Fuad Köprülü Türk Edebiyatında ilk Mutasavvuflar (sadeleştirme ve ilavelerle yayınlayan Orhan Fuad Köprülü) Ankara, 1981, s. 33
31— Hayvan suretlerine kazandırılan anlam, daha önce de belirttiğimiz gibi belli başlı Orta Asya topluluklarında birtakım değişikliklerle birlikte ortak özellikler göstermektedir.
32— E. Esin., İslâmiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü el kitabı, II. cild I/b den ayrı basım), İstanbul, 1978, s.92
33— İslâm öncesi buluntu yerleri için Bkz. B. Ögel., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya kaynak ve buluntularına göre, Ankara 1984² Orta Asya buluntu yerlerini gösteren kronojik cetveller III, IV ve
34— E. Esin., a.g.e., s.93-94, levha XXXVIIIa ve b., XVIIIc ayrıca Bkz. B. Ögel., Türk Kültür Tarihine Giriş VI, Türklerde Tuğ ve Bayrak, Ankara, 1984 özellikle V. bölüm s. 309, 311-312. Bayrak tepelerinde ayrıca ejder, kuş gibi hayvan biçimleri de görülür.
35— Rasim Efendi., ★★★★★★★

(Azerbeycan'ın Taş plastiği,)

Stone Plastic Art of Azerbaijan, Nişabur, 1986

Ela aldığımız konunun sanatla ilişkisi için istenildiğinde malzeme bulunabilecek bazı makale ve kitapları belirtmeyi uygun görüyoruz:

— Anderson, J.G., "Selected Ordos Bronzes" Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquites, Stockholm, V 1933.
— Anderson, J.G., "Hunting Magic in the Animal Style" Ostasiatiskus Samligarna, Bulletin 4, Stockholm, 1932.
— Appegren-Kıvalo, Hjalmar., Alt-Altaische Kunstdenkmöler. Helsingfors 1931
— Auboyer, Jeanine., "Fransız milli kolleksiyonlarında yüksek Asya'nın İslâmiyetten önceki Sanatı" Milletlerarası I. Türk San. Kong. Ankara 19-20 Ekim 1959, Kong sun. Teb. Ankara, 1962, s.33-44
— Bussaglı, Mairo., "Steppe Cultures" Encyclopedia of worldArt, C.XIII. Londra, 1967. s.375-407
— Esin, Emel., Antecedents and developmend of Buddhist and Manichean Turkish Art in Eastern Turkestan and Kansu. Türk Kültürü el kitabı, İstanbul, 1967
— Esin Emel., "Eurasia göçebelerinin sanatının ve İslâmiyetten evvelki Türkistan'ın Türk ve tersimi sanatları üzerindeki bazı tesirleri "Mil. Ar. I. Türk San. Kong. Ankara 19-24 Ekim 1959 Tebliğler, Ankara, 1962, s.152-174.
— Esin, Emel., "Türk sanatında Alp şahsiyetlerinin Görüşünü" Türk Kültürü, s. 94, 1970, s.712-724
— Esin. E., "And" The Cup Rites in Inner-Asian and Turkish Art" Forschungen Zur Kunst Asiens in Memorian Kurt Erdmann, İ.Ü. Ed. Fak. Türk-İslam San. Kür. İstanbul. 1969, s.224-261
— Esin, E., "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin görünüşü II" Türk Kültürü, s. 70, 1968, s.775-803
— Esin, E., "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin görünüşü" Türk Kültürü. 82. 1969, s.770-794
— Esin, E., Kuşcı,. Türk sanatında Atlı Doğancı ikonografisi hakkında. San. Tar. Yıl. VII974/75 s.411-452.
— Esin, E., "Ferhar-ı Halluk, Karluk Budist sanatı" Türkiyat Mec. XVIII, s.79-140 1973-75 Kısalt. ve bibl. s.103-106
— Esin, E., Evren (Selçuklu şanatı evren tasvirinin Türk ikonografisinde menşeleri" Selçuklu araştırmaları dergisi, s.1, 1969 s.161-182.
— Esin, E., Farabi'yi yetiştiren Kengeres Türk Muhittinin Sanatı ve Kültürü, İslam Tetk. Enst. Derg. VI 3/4, s.81-139, 1976 kısaltmalar ve bibl., s.113-118
— İnan, Abdülkadir., Ongon ve tös kelimeleri hakkında (Über die Worte Ongün Und Tös) Tarih Arkeoloji Etnografya dergisi, II, 1934
— İnan, A., Türk Mitolojisinde Şerir bir Ruh, (Ein Böser Geistin der Türkischen Mythologie) Tarih, Arkeoloji, Etnografya Dergisi, İstanbul 1935.
— İnan, A., Türkistan ve Altaylarda son yıllarda yapılan arkeoloji araştırmaları (Ausgrabungen, die inder letzten Jahren im Altai und Zentralasien Vorgenommen worden Sind) Belleten, XII 1948.
İnan, A; Altay Dağlarında bulunan eski Türk Mezarları (Alttürkische Grabstütten im Altar, Belleten XI, 43, 1947 s. 569-570
— Ogel, Bahaeddin., İslamiyetten Once Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve buluntularına göre, Ankara, 1984²
— Phillips, E, D., "New light on the Ancient History of the Eurasien Steppes" American Journal of Archaeology, 61/3, 1957, s.268-280.
— Rice, Tamara Talbot., Ancient Arts of Central Asia, London, 1965.
— Rudenko, S, I., Kultura Naseleniya GornogoAltaya V Skiskoye Vremya. Moskova 1953.
— Rudenko, S.I., Frozen Tombs of Sberia. The Pazyryk Burials ofİran Age Horemen, İngl. Terc. M.W. Thomsen, London 1970.
— Rudenko, S.I., Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgraeber von Noin ula Alm. terc. Dullems. Bonn, 1969.
— Strzygowski, J., "Türkler ve Orta Asya sanatı meselesi", Türkiyat Mecmuası II, III, 1930-35, s.1-80
— Strzygowski, J., Altai-İran und Völkerwanderung, Leipzig, 1917